

Вікторія Любащенко

Євангельський протестантизм в Україні: пошуки нової парадигми Церкви

Узагальнено статистичні дані, які розкривають сучасний стан протестантизму в Україні, засвідчуючи уповільнення динаміки його розвитку в останнє десятиліття. Автор висвітлює деякі причини зниження ефективності протестантської місії та звертає увагу на їх аналіз з боку євангельських Церков. Ідеться, зокрема, про осмислення ними образу Церкви-місії, який сприятиме піднесенню духовної освіти, соціального служіння, професійної активності та громадянської позиції віруючих.

Ключові слова: Україна, протестантизм, муніципальна церква, євангельська місія, духовна освіта, біблійні принципи у бізнесі, громадянська позиція віруючих

500-річний ювілей Реформації спричинив появу в Україні нових видань з історії світового та, частково, вітчизняного протестантизму. Це і монографічні дослідження [наприклад, 1], і збірники статей та матеріалів конференцій [як-от 2; 3; 4; 5]. На сайті Рефо-500 побачило світ чимало наукових і популярних текстів, а на сторінках альманаху під промовистим заголовком “Протестанти. Надбання України” [6], який підсумував діяльність протестантів за роки незалежності країни, наведено багато цікавих фактів. Водночас значно менше уваги приділялося науковому аналізу сучасного українського протестантизму, і наразі відсутні релігієзнавчі студії, що висвітлювали б його актуальні проблеми, тенденції та перспективи розвитку.

З огляду на це, з’ясування процесів, що відбувалися в останнє десятиліття у протестантському середовищі, є вельми актуальним. А оскільки деякі експерти переконують у постійному зростанні чисельності прихильників конфесії в Україні¹, важливими є також звернення до статистики і соціології та виявлення змін, які приховані за цифрами. Особливе зацікавлення викликають євангельські громади, котрі демонструють найкращу динаміку розвитку.

Звернімося до інформації, яку подають українські та зарубіжні соціологічні служби, Державний департамент у справах релігії і національностей Міністерства культури України (далі – Департамент)², а також окремі протестантські громади і церковні об’єднання (хоча їхні повідомлення доволі фрагментарні). Порівняємо ці статистичні дані з результатами попередніх авторських спостережень за трансформаціями протестантського ландшафту країни [10].

Отже, попри давню історію і, дійсно, досить представницьку кількість громад, протестантизм в Україні залишається сталою релігійною меншиною. На перший

---

¹ “В Украине протестанты наступают на пятки православным” [7], “Через сумніви у православної церкви все більше українців переходить до протестантів” [8] і т. д. А за оцінками видавців альманаху, число протестантських громад в Україні за роки незалежності зросло на 258 %, і за цим показником конфесія випереджає інші релігії [9].

² Тут і далі автор спирається на публічні звіти Департаменту, опубліковані на сайті Релігійно-інформаційної служби України впродовж 2010–2018 рр.

погляд ситуація виглядає парадоксально. Відповідно до звітів Департаменту, 2018 р. протестанти різних течій³ мали 9 880 громад, що становить 28,5 % від 34 637 громад усіх традиційних і новітніх релігій. За цим показником їх випереджають лише православні спільноти, яких на конфесійному атласі України найбільше, – 54,6 %⁴ [11]. Але своїм загальним числом віруючі-протестанти істотно поступаються і православним, і католикам. Різні соціологічні служби фіксують: осіб, котрі відносять себе до сповідників протестантизму, в Україні від 1 до 3 %. Конкретизуємо ці цифри.

Більшість соціологічних опитувань в Україні у 2000-х рр. засвідчувало близько 2 % протестантів. Протягом 2010–2018 рр. цей відсоток радикально не змінився. Наприклад, журнал “Український тиждень”, посилаючись на відомості Інституту соціології Національної академії наук України, у 2010 р. відніс до “протестантів, баптистських і харизматичних церков щонайменше 2,5 % населення країни” [12]. А згідно з опитуванням у 2015 р. групи компаній – “Рейтинг”, SOCIS, Центр Разумкова і Київський міжнародний інститут соціології, тільки 1 % респондентів вважали себе протестантами, найбільше їх було зафіксовано в Рівненській (5 %), Волинській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Київській і Донецькій областях [13]. Ця ж дослідницька група через декілька років виявила серед опитуваних 1,2 % протестантів [14]. На початку 2018 р. Центр Разумкова вперше узагальнив динаміку релігійності населення України за останнє десятиліття. Зокрема констатувалося, що кількість сповідників протестантизму коливалася від 1,9 % у 2010, 0,8 % у 2013, 1 % у 2014, 1,9 % у 2016, 0,8 % у 2017 – до 2,2 %⁵ у 2018 р. Отже, приріст за дев’ять років становив 0,3 %, територіально ж протестанти розподілилися по Україні так: 5,3 % – у Західному регіоні, 2,9 % – у Південному, 1,7 % – у Східному, 0,8 % – у Центральному [16]. Деяко більший показник – 3 % – зазначила 2016 р. Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” [17], через два роки ще вищий – 4 % – дослідницький центр Pew Research Center [18]. А ось у найновіших, кінця 2019 р., дослідженнях Центру Разумкова прихильників цієї конфесії знову виявилось менше, ніж торік: лише 1,8 % [19].

Певні відмінності в наведених даних цілком зрозумілі, адже 1–2 % – звичайна статистична похибка в соціології. Стосовно ж протестантів, то їх до того ж іноді складно ідентифікувати – з огляду на розмаїття, парацерковний статус деяких спільнот, що діють як місіонерські, освітні, тренінгові, філантропічні, а також наявність різних синтетичних моделей, як то Київська іудейсько-адвентистська громада “Beit Shalom” чи Українська реформаторська православна церква, створена позбавленим сану священником, висвяченим на “апостола православного відродження” нігерійськими пасторами-харизматами.

Невелика кількість протестантів не мотивує українську соціологію на спеціальне дослідження: деякі опитування класифікують їх як “просто християн” або “віруючих

³ До них у звітах віднесені також Свідки Єгови, мормони, молокани, хоча така класифікація викликає дискусії у світовому релігієзнавстві.

⁴ Задля об’єктивності беремо до уваги не тільки великі, а й малі православні спільноти, на зразок істинно-православних християн або старообрядців.

⁵ Натомість у кінці 2018 р. SOCIS, Центр Разумкова і Київський міжнародний інститут соціології повідомляли вже лише про 1,2 % протестантів і євангеліків [15].

інших конфесій”. І зрозуміло, чому вражаюче число громад істотно не впливає на відсоток протестантів у релігійній популяції країни. Православні і греко-католицькі церкви за кількістю парафій у 3–4 рази (а в сільській місцевості і більше) переважають середньостатистичну протестантську громаду. Помітно численними є зазвичай євангельські спільноти, насамперед у столиці та мегаполісах.

Як бачимо, за роки незалежності України протестантам не вдалося істотно розширити коло своїх прихильників. А за останнє десятиліття динаміка інституційного зростання протестантизму, яка в 1990-х рр. сягала, і знову передовсім у євангельських течіях, до 200 % на рік, у 2008–2009 рр. – 3–5 % [20], помітно уповільнилася. Так завершився той “бум”, який переживало протестантство після розпаду СРСР, коли чимало його adeptів вийшли з підпілля, повернулися з тюрем, а деякі заборонені радянським режимом Церкви відновили свою діяльність, коли Україна відчинила двері для зарубіжних місіонерів, і в храми й молитовні будинки потягнулися й невіруючі, спрагли духовної свободи. Як наслідок, відповідно до звітів Департаменту, 2012 р. протестанти налічували 27,7 % усіх релігійних громад України, 2013 – 26,8 %, 2014 – 27,8 %, 2016 – 28,6 %, 2018 – 28,5 %. Такі назагал помірковані темпи поступаються попередній динаміці, адже в 1985–1995 рр. питома вага протестантських спільнот у релігійній мережі України зросла з 17,2 до 24,3 % (тобто на 7,1 %), у 1997–2008 рр. – з 24,7 до 27,7 % (на 3 %) [21, р. 274]. На цьому тлі дуже незначним виглядає приріст у 0,8 % за вісім років.

Уповільнення темпів розвитку хвилює різні Церкви і громади. На думку деяких протестантських аналітиків, воно відображає кризу протестантської місії, пов’язану з масовим від’їздом закордонних місіонерів, які допомагали українцям у перші роки державної незалежності. Не всі протестантські спільноти виявилися готовими до самостійної євангелізації, оскільки бракувало і професійних кадрів, і ресурсів. Чимало молодих віруючих, що були скеровані на навчання за кордон, не повернулися. Консервативні громади, які складають велику частину протестантського братства, особливо в селах і містечках, тяжіють до архаїчних методів євангелізації, що вже не спрацьовують у сучасному динамічному соціумі. Лідери молодіжних громад, за браком досвіду та богословської освіти, грішать націленістю на швидкий результат і некритичне сприйняття “західних стандартів” євангелізації, що не враховують автохтонні культуру і традиції. Ба більше: баптистський богослов Михайло Черенков, віцепрезидент “Місії Євразія”, вважає, що пострадянські протестанти втратили “місіонерське бачення Церкви” і ті “унікальні можливості”, котрі отримали після падіння комунізму [22]. Цей песимізм посилюють випадки переходу протестантів на православ’я чи католицизм або й навіть розчарування віруючих у релігії [23]⁶. Церковні керівники визнають подібні факти у приватних розмовах, однак їх публічне обговорення відсутнє.

Проблема осучаснення протестантської місії об’єднала делегатів “Форуму 20”, що відбувся 2011 р. в Києві за ініціативи міжпротестантської Асоціації “Духовне

---

⁶ Неабиякий резонанс у протестантських колах мав перехід на православ’я керівника (у 2009–2010 рр.) Державного комітету у справах національностей та релігій України, заступника голови Християнсько-демократичного союзу баптиста Юрія Решетнікова, якого предстоятель Української православної церкви митрополит Онуфрій нагородив у 2018 р. орденом преподобного Іова Почаївського.

відродження” [доповіді учасників конференції див. 24]. Форум стимулював критичне обговорення недоліків євангелізації в церквах і на сторінках релігійних видань. Сформована генерація національних богословів осмислює нині сутність і завдання сучасного благовістя. На переконання баптистського теолога з Одеси Сергія Саннікова, мовиться не стільки про ефективні методи і технології, скільки про нове розуміння Церкви і християнина як співпрацівників у перетворенні світу. Богослов обґрунтовує поняття Церкви як місії, духовної освіти як місії, соціального служіння як місії, професії як місії, громадянської позиції як місії [25]. Церковні лідери також називають проблему євангелізації найбільш пріоритетною. Адже, за словами керівника Комітету зовнішньої місії Всеукраїнського союзу Церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ) Володимира Кондора, “місія – це ДНК Церкви”, “якщо Церква не живе місією – вона не розвивається” [26]. Ефективне благовістя стає тим чинником, який визначає майбутнє українського протестантизму.

Перший принцип: Церква як місія. У сучасному світі Церква не замикається в собі, а виходить за “огорожу”. Протягаючи руку людям, вона сама наповнюється тими смислами, які зростають у їхніх почуваннях і надіях. “Нова парадигма Церкви”, стверджує координатор освітньої програми “Школа без стін” Костянтин Тетерятніков, “лише формується” в євангельському середовищі, але вже набуває певної конкретики [на цю тему див. 27; 28].

Прототипом нової еклесії, як вказують учасники дослідження проблем євангельської місії, ініційованого 2014 р. Асоціацією “Духовне відродження”, може стати Біблійна церква в Ірпіні (під Києвом). Заснована молодими лідерами, вона відійшла від прийнятого в українському баптизмі стереотипу консервативної громади з диктатом пастора, жорстким етосом, акцентом на богослужінні. Ірпінська церква втілює ідею муніципальної спільноти, орієнтованої на містян і створення простору для позацерковного спілкування, молодіжного служіння та благовістя християнських родин і домашніх груп⁷. Церква розвивається як “Community Church” – саме така модель здатна максимально розкрити її місійний потенціал. Ламають традицію “церковної огорожі” і п’ятидесятницькі “Церква без стін” з Димитрова Донецької області та молодіжна спільнота “Нове серце” (Кременчук).

На погляд президента Асоціації підприємців-адвентистів України Юрія Баранова, не менш важливим є досвід першоапостольської Церкви [29], яка в очікуванні Христа являє Його славу своїми ділами, не просто “відгукується”, а “пропонує”. І при цьому зважає на інтереси конкретної людини та суспільного життя України. У протестантському середовищі розпочався справжній рух за створення моделей національного благовістя, котрі народжуються і в церквах, і, навіть більшою мірою, як індивідуальні чи колективні ініціативи. Це, наприклад, рух “Школа без стін”, що здійснює неакадемічну підготовку молодих лідерів і розробляє програми соціально орієнтованої місіології.

⁷ Ірпінська церква ініціювала з десяток дитячих, молодіжних і сімейних клубів, жіноче і чоловіче, спортивне й навчальне служіння, літні та зимові табори, заняття з християнської етики і профілактичні семінари в загальноосвітніх школах, благодійні заходи для біженців і вимушених переселенців зі сходу України, практикуми з місіонерства. Цією своєю роботою вона прагне зацікавити всіх мешканців невеличкого містечка.

Сучасна Церква інтенсифікує свою місію. Керівний комітет п'ятидесятницької Української церкви християн віри євангельської (УЦ ХВЕ) наприкінці 2015 р. оприлюднив наступальну стратегію, спрямовану на створення 400 нових громад упродовж п'яти років [30]. “Розподіліть цю цифру на усі регіони України, – пише старший єпископ Михайло Паночко, – і зрозумієте, що вона цілком прийнятна” [31]. І хоча за 2016–2017 рр. об'єднання прозвітувало лише про 16 новостворених осередків, його керівництво не втрачає оптимізму.

У творенні нової Церкви особливого значення набувають парацерковні організації. Учасники дослідження Асоціації “Духовне відродження” з'ясували, що 49 % громад у своєму служінні все ще “не взаємодіють з місіями, покладаючись на внутрішні ресурси”, і тільки 34 % співпрацюють з міжнародними місіонерськими структурами [32]. Тимчасом Церква і місія – єдиний живий організм. Випрацьовуючи модель Церкви-місії, українські євангелики звертаються до досвіду світового протестантизму. Відомо багато прикладів координації національних проєктів українських Церков із зарубіжними та їхньої співучасті в міжнародних програмах. Значна частина протестантських місій в Україні взагалі є філіями міжнародних – “Світло на Сході”, “Схід – Захід”, “Світло для народів”, “Товариство євангелізації дітей” та ін. Така кооперація, як видається, набиратиме обертів.

Другий принцип: євангельська школа як місія. Новий образ Церкви неможливий без нового типу вірянину. Задля досягнення свого “прориву” УЦ ХВЕ ініціювала в 2016 р. запровадження навчального курсу “Насадження нових Церков” у Євангельській теологічній семінарії (Київ). 2018 року на базі Церкви “Нове покоління” в Першотравенську Дніпропетровської області відкрито відділення Інституту для підготовки молодих лідерів у сферах християнської освіти, церковного і суспільного служіння. Асоціація місіонерських Церков євангельських християн України проводить семінари благовісників для роботи в регіонах, що постраждали від військової агресії. А Міжнародний центр християнського лідерства у Києві, заснований п'ятидесятниками і харизматами, оголосив своєю метою виховання “сучасних реформаторів України”.

Адвентистське братство розробило освітню мережу, яка відтворює різні рівні євангелізації. Це і богословські, і світські навчальні заклади. Вищу богословську освіту можна здобути в Українському адвентистському теологічному інституті (Буча під Києвом), середню – у Львівському теологічному та Буковинському біблійному (Чернівці). Вищу світську освіту, спрямовану на поєднання гуманітарних знань і навичок майбутньої професії з духовно-біблійними засадами виховання, пропонує Український гуманітарний інститут (Буча). Низовою, а насправді базовою ланкою цієї мережі є приватні початкові та середні загальноосвітні школи, засновані Українським уніоном Церкви адвентистів сьомого дня у різних регіонах країни: “Академія мудрості” у Бучі, “Досвітня Зоря” у Києві, “Живе слово” у Львові, “Еммануїл” у Мукачеві, “Соломон” у Чернівцях та ін. Така структурованість покликана забезпечити тривалу і поетапну підготовку особи до самореалізації в різних царинах церковного і суспільного життя.

Особливим завданням протестантської школи стала підготовка благовісників, котрі працюватимуть для Церкви і за її межами. Більшість євангельських семінарій та

інститутів мають навчальні програми з місіології, професійний рівень яких отримав визнання: Місіонерська школа Київського біблійного інституту (Київ) готує місіонерів з Грузії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини, її випускники працюють у Росії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Ізраїлі, Індії. Місіонерський інститут “Серце допомоги” в Тернополі спеціалізується на забезпеченні кадрами зарубіжних місій.

У перші роки після розпаду СРСР українські євангеліки об’їздили всі пострадянські країни, у т. ч. Карелію та Середню Азію, Кавказ і Сахалін. Сьогодні спостерігаємо нову хвилю “зовнішньої місії”, що сягає Монголії та Бразилії. 2017 року у складі ВСЦ ЄХБ перебувало 320 місіонерських груп і п’ять об’єднань української діаспори США і Канади, Австралії, Аргентини, Парагваю, Португалії. Молодий місіонер Михайло Резнік з Тернополя очолив українське відділення Міжнародної місії “Трансформація Африки”; його волонтери вирушили до Кенії, Сомалі, Ефіопії, Уганди, Танзанії. Маємо наочні приклади вписування українського протестантизму у світову християнську євангелізацію.

Третій принцип: професія як місія. Сприятливі умови розвитку протестантизму в незалежній Україні змінили його соціальне обличчя. З одного боку, відкриття багатьох семінарій сприяло підвищенню освітнього рівня церковних лідерів і їх омолодженню. З іншого – в протестантизм прийшли освічені, соціально активні люди, достатньо успішні у своїх професіях. Так відкрилися нові можливості позацерковної євангелізації та суспільної інтеграції. Ідея поєднання принципів християнської етики і професійного покликання знайшла втілення у створенні асоціацій християн-професіоналів (бізнесменів, юристів, педагогів, медиків, психологів, журналістів, митців, спортсменів) – організацій, в яких протестанти є чи не найбільш помітними. Існують і конфесійні об’єднання підприємців, і міжпротестантські – наприклад, “Місія в професії”, що розвивається як рух, який “згрупував лідерів наступного покоління для свідчення про Христа і суспільні зміни” [33].

Соціологічні дослідження ще за радянського режиму визначали “сектантів” найсумліннішими працівниками. У ринковій Україні протестантська трудова етика стала популярною темою економічних аналітиків, а консервативні євангельські громади відмовилися від погляду на підприємницьку активність як конкурентну релігійному сумлінню віруючих. Чесноту професійної відповідальності доповнили нові, що теж не суперечать духу Біблії: прагнення кар’єри, матеріального достатку, суспільного визнання. Адже трудова ревність особи є служінням для Господа, життєвий успіх – це Його прославлення. Досягнення багатства, вважають харизмати, треба розуміти як особливе благословення від Бога.

Однак ці дари неможливі без дотримання біблійних заповідей. Ідеться, отже, про роль Церкви – через своїх репрезентантів – в актуалізації етичних норм у професійних, а відтак і суспільних відносинах. Богословське осмислення професійної євангелізації представляють тематичні збірники “Місії Євразія” [34; 35], її практичну дієвість ілюструють приклади фінансування протестантами-бізнесменами шкіл і реабілітаційних центрів, кооперативів і дитячих будинків. Протестантські лікарі, юристи, вчителі надають безкоштовні послуги населенню, митці проводять добротинні виставки, бізнесмени – майстер-класи для навчання навичок пошуку роботи,

створення робочих місць, налагодження взаємин у колективі. Скажімо, “Лабораторія краси”, ініційована сестрами харизматичної Церкви “Нове покоління” в Новомосковську Дніпропетровської області, навчає самотніх матерів основ перукарського фаху [36], а працівники вегетаріанського ресторану “Шпинат”, відкритого адвентистами в Чернівцях, убачають своє покликання в піклуванні про здоров’я містян [37].

Біблійна максима спонукає протестантів-професіоналів до участі в антикорупційних урядових програмах і громадських організаціях. Баптист Віталій Шабунін очолив Центр протидії корупції, з яким співдіють активісти різних протестантських Церков. Така діяльність заохочується Церквою як вияв відповідальної громадянської позиції.

Четвертий принцип: громадянська позиція як місія. Сьогодні у багатьох містах відбуваються масові заходи протестантів, які привертають увагу до проблем, що потребують громадського вирішення. Це, зокрема, марші на підтримку сімейних цінностей, виступи проти забруднення довкілля, екуменічні акції. Це і різні локальні ініціативи – як-от підтримка протестантами єврейської громади Івано-Франківська в її праві встановити меморіальний знак жертвам Голокосту на Ринковій площі [38]. І масштабні й довготривалі акції, серед котрих також збір підписів по всій країні з вимогою заборонити марші ЛГБТ і зупинити популяризацію гендерної ідеології. Для цього протестанти об’єднались у громадянський рух “Всі разом!” [39].

Громадянська свідомість привела протестантів у ряди учасників Революції гідності. Свою вірність ідеалу служіння ближньому вони засвідчили волонтерською допомогою протестувальникам, а нині допомагають постраждалим від військового конфлікту. Пастор п’ятидесятницької Церкви “Добра звістка” Петро Дудник під час окупації Слов’янська вивіз 4 тис. мирних громадян, заснувавши центр для переселенців, а її віруючі евакуювали 12 тис. осіб з Дебальцевого, Донецька, Луганська, Горлівки. Протестантські родини всиновлюють сиріт і створюють дитячі будинки сімейного типу; психологи й душпастирі Всеукраїнського євангельського капеланства працюють у “гарячих точках” на сході країни [40–42]. За визначенням політичних аналітиків, сповідники протестантської віри – це “справжні українські патріоти” [43].

Громадянська позиція набуває виразного політичного звучання. Можна навіть стверджувати про цілеспрямований похід протестантів у владу. Євангельські лідери публічно підтримують участь вірян у виборах до місцевих рад і парламенту. Адже, як наголошує президент ВСЦ ЄХБ Валерій Антонюк, “на всіх рівнях влади слід відстоювати принципи, які важливі для церков в Україні” [44]. Таким чином християни зможуть ефективно впливати на суспільство. Тому все більше протестантів стає депутатами, головами районних і обласних рад, парламентарями, працівниками державних установ, членами політичних партій. На початку 2019 р. Міністерство юстиції зареєструвало статут Всеукраїнського собору, заснованого групою лідерів національних євангельських союзів. Її координатор – колишній голова Ради національної безпеки та оборони України, баптистський пастор Олександр Турчинов запевняє, що Собор буде “об’єднанням релігійних і громадських організацій для забезпечення християнського шляху розвитку України” [45]. Утім, деякі оглядачі назвали цю подію початком створення протестантської політичної партії [46; 47].

Звісно, далеко не всі протестанти схвалюють такий похід у політику, критицизм молоді, радикальні зміни в церковному житті. Вони побоюються, що “нова Церква” може зруйнувати “стару”, якій вдалося зберегти український протестантизм у часи найважчих поневірянь. Що краще – рішучі чи більш помірковані зміни? Це запитання хвилює учасників дискусій, котрі жваво точаться на сторінках багатьох протестантських видань.

“Наступальна стратегія” євангельського протестантизму в Україні породжує й інші запитання. Чи зможе він перебороти своє консервативне лобі й довершити розпочату модернізацію? Чи здатен зупинити відтік кадрів за кордон? Чи витримають конкуренцію крихкі паростки протестантської трудової етики в суспільстві, яке переживає перманентну економічну кризу й залишається у списку корумпованих країн світу? І, врешті-решт, чи спроможна релігійна меншина стати реальною силою, що допоможе Україні у прагненні європейського прориву?

На ці запитання поки що складно дати однозначні відповіді. Проте саме їх осмислення сприятиме в подальшому вивченні українського протестантизму та прогнозуванні його перспективи.

1. Реформація в Україні. Поширення раннього протестантизму і становлення баптизму. Київ: Саміт-Книга, 2017. 416 с.

2. Любашенко В. Реформація і протестантизм: український контекст: зб. наук. статей. Київ: Саміт-Книга, 2017. 483 с.

3. Реформація-500: загальноєвропейський та український контекст. Львів: Логос, 2017. 112 с.

4. Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності. Львів: Львівський медінститут, 2017. 274 с.

5. Реформація як суспільне явище: український вимір. Львів: Вид-во ЛНУ, 2017.

6. Протестанти. Надбання України. Що зробили християни за роки свободи в Україні. Київ: Поклик, 2017.

7. Мир вам. Християнський інформаційно-аналитический портал, 8.01.2012. URL: <http://mirvam.org/2012/01/08/в-україне-протестанти-наступають-на-пя/>.

8. Під прицілом, 03.08.2013. URL: <https://p-p.com.ua/news/36007>.

9. Богданов О. Церковна діяльність за роки незалежності // Протестанти. Надбання України. Що зробили християни за роки свободи в Україні. Київ: Поклик, 2017. С. 4.

10. Lyubashchenko V. Protestantism in Ukraine: Achievements and Losses // Religion, State & Society. Oxford, 2010. Vol. 38, N 3. P. 263–287.

11. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2018 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, 31.03.2019. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440.

12. Буткевич Б. Війна церков // Тиждень. UA, 18.10. 2010. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7544>.

13. Статистика религиозных убеждений в Украине, 03.09.2015. URL: <http://ieshua.org/statistika-religioznych-ubezhdenij-v-ukraine.htm>.

14. Опрос показал наиболее популярные религиозные конфессии в Украине, 18.06.2017. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/1082857-Opros-pokazal-naibolee-popylyarnie-religioznie-konfessii-v-Ykraine>.

15. Соціально-політична ситуація в Україні. Київ, вересень 2018. С. 29 (pdf). URL: http://sosis.kiev.ua/ua/2018_09.
16. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 (інформаційні матеріали) (pdf). Київ, 22.04.2018. С. 13.
17. Украинцы и религия: интересная статистика, 29.06.2016. URL: https://24tv.ua/ru/ukraincy_i_religija_interesnaja_statistika_n710236.
18. Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues, 29.10.2018. URL: <http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>.
19. Центр Разумкова: православними християнами вважають себе майже 65 % жителів України, 04.12.2019. URL: <https://mresearcher.com/2019/12/tsentr-razumkova-pravoslavnyimi-hristianami-schitayut-sebya-pochti-65-zhitelej-ukrainy.html>.
20. Сучасна українська політика: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 285.
21. Lyubashchenko V. Protestantism in Ukraine // Religion, State and Society. Oxford, 2010. Vol. 38. Issue 3. P. 265–289.
22. Черенков М. Постсоветские евангельские церкви в поисках подходящей миссиологии: глобальные тенденции и местные реалии // Богословские размышления. Одесса, 2011. № 12. С. 39–48.
23. Бывшие протестанты рассказали в Киеве, почему они перешли в православие, 21.02.2012. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/14707-byvshie-protestanty-rasskazali-v-kieve-pochemu-oni-pereshli-v-pravoslavie.html.
24. Форум 20 (Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии, материалы к дискуссиям) / сост. и ред. М. Черенков. Киев: Дух і літера, 2011. 416 с.
25. Санников С. Богословское образование как миссия церкви в постсоветском обществе, 2019. URL: http://www.academia.edu/32379201/БОГОСЛОВСКОЕ_ОБРАЗОВАНИЕ_КАК_МИССИЯ_ЦЕРКВИ_В_ПОСТСОВЕТСКОМ_ОБЩЕСТВЕ.
26. Українські місіонери – виклики, підготовка, географія, 2017. URL: <http://www.baptyst.com/ukrayinski-misionery-vy-klyku-pidgotovka-geografiya>.
27. Миссия евангельских церквей в поиске эффективных национальных моделей: в объективе Украина, 18.04.2016. URL: <http://jew.dp.ua/missiia-evangelskih-cerkvei-v-poiske-effektivnyh-nacionalnyh-modelei-v-obektive-ukraina>.
28. Тетерятников К. Миссия Церкви в обществе в украинском контексте, 22.04.2016. URL: https://risu.org.ua/ru/index/studios/studies_of_religions/63169.
29. Бизнес и служение могут прекрасно дополнять друг друга, 16.12.2018. URL: <https://uuc.adventist.ua/byznes-y-sluzhenye-mogut-prekrasno-dopolnyat-drug-druga>.
30. “400 нових церков за наступні 5 років” – таку стратегічну ціль озвучили члени Комітету ЦХВСУ, 29.09.2016. URL: <http://chve.org.ua/400-cerkon-za-5-rokiv-2/>.
31. Михайло Паночко: “Реалізувати проєкт “400 церков за п’ять років” ми зможемо, якщо ідею підтримає кожен член церкви”, 7.06.2016. URL: <http://chve.org.ua/intervyump400-2>.
32. Тетерятников К. Возрождение миссионерского движения в Украине, 12.04.2017. URL: <http://bez-sten.com/news/4028>.
33. Что значит быть христианином на рабочем месте? 2018. URL: <http://mission-in.pro/resource/>.
34. Вера и труд: христианская миссия и лидерство в профессиональной деятельности. Киев: Миссия Евразия, 2017. 320 с.

35. Служение профессиональным сообществам // Миссия Евразии: опыт и новые инициативы евангельских церквей. Киев: Миссия Евразия, 2018.
36. 100 матерей-одиночек бесплатно получают специальность на базе евангельской церкви, 6.07.2017. URL: https://risu.org.ua/ru/index/all_news/protestants/charismatics/67503.
37. В Черновцах адвентисты открыли вегетарианский ресторан “Шпинаг”, 26.11.2018. URL: <https://uuc.adventist.ua/v-chernovtsah-adventysty-otkryly-vegetaryanskyj-restoran-shpynat>.
38. Протестанти Івано-Франківська підтримають єврейську громаду в протистоянні з міською владою, 18.04.2011. URL: <http://www.firtka.if.ua/blog/view/protestanti-ivanofrankivska-pidrimaut-evrejsku-gromadu-v-protistoanni-z-miskou-vladou5444>.
39. Руслан Кухарчук: “Ми фундаменталісти у тому сенсі, що захищаємо фундамент демократії – права людей і сімей”, 22.09.2018. URL: <https://www.religion.in.ua/main/interview/41116-ruslan-kucharchuk-mi-fundamentalisti-u-tomu-sensi-shho-zaxishhayemo-fundament-demokratiiyi-prava-lyudej-i-simej.html>.
40. “Церква на Майдані”: у Києві вийшла книга про участь протестантів у Револуції гідності, 19.02.2015. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/59185/.
41. Сергацкова Е. История пастора, который спасает паству, 9.07.2014. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2014/07/9/174539>.
42. Пастор Петр Дудник стал лауреатом Волонтерской премии, 4.12.2018. URL: <https://bog.news/2018/12/petr-dudnik>.
43. Протестанти з Донбасу. Протестанти виявилися однією з найбільш патріотичних соціальних груп на охопленому війною сході країни, 23.03.2016. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/protestanti-z-donbasu-protestanti-vijavilisja-odnijeju-z-najbilsh-patriotichnih-sotsialnih-grup-na-ohoplenomu-vijnoju-shodi-krajini-104809.html>.
44. Протестантские церкви Украины объединились в единое общественное движение. Кто его будет координировать, 24.09.2018. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/protestantskie-tserkvi-ukrainy-obedinilis-v-edinij-obshchestvennoe-dvizhenie-kto-eho-budet-koordinirovat-2496206.html>.
45. Євангельські церкви і громадські діячі заснували “Всеукраїнський Собор”, 23.01.2019. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/42398-yevangelski-cerkvi-i-gromadski-diyachi-zasnuvali-vseukrayinskij-sobor.html>.
46. Не кривавий, але пастор: як Турчинов буде собі нову партію, 18.10.2018. URL: <https://apostrophe.ua/article/politics/2018-10-18/ne-krovavyiy-no-pastor-kak-turchinov-stroit-sebe-novuyu-partiyu/21424>.
47. Турчинов создаст свою партию вместе с баптистами и харизматами, 28.01.2019. URL: <https://kp.ua/politics/629387-turchynov-sozdast-svouyi-partyui-vmeste-s-baptystamy-y-kharyzmatamy>.